

Till fotnotens lov

MAX ENGMAN

I en diskussion om historikern och samhället bör det finnas en företrädare för en traditionell forskarroll; jag har tilldelats uppdraget att hålla talet till fotnoten. Alldeles oberoende av hur bra den här rollen passar mig personligen, kan det anses lämpligt eftersom jag företräder en tidsskrift som under de senaste åren publicerat omkr. 750 fotnoter per år.

Inledningsvis en Tes: det fanns tidigare en relativt enhetlig historikerroll som splittrats genom fackets, samhällets och mediernas utveckling. Vi har fått en åtskillnad, som i praktiken ofta är en motsättning mellan vad som kunde kallas historieforskare och historieförmedlare.

Med historieforskare avser jag personer som skapar ny kunskap och redovisar den enligt de av skråret mer eller mindre allmänt accepterade reglerna, d.v.s. ofta, men inte alltid i tjocka monografier med mycket noter och i uppsatser i vetenskapliga serier. Forskarna undervisar vanligen vid ett universitet, tjänstgör vid ett arkiv eller motsvarande. Historieförmedlaren kan vara historieforskare i den ovan angivna meningen, men verkar dessutom eller främst på offentlighetens scen, uppträder i radio, TV och dagstidningar m.m.

Vad den knappast speciellt originella tesen går ut på är att de här två kategorierna numera vanligen utgörs av olika personer och att klyftan mellan dem vidgas i allt högre grad till skada för båda parter, men kanske främst för den större eller mindre allmänhet som är eller kunde vara intresserad av historia.

Mediernas avintellektualisering

Man kan kanske säga att det alltid funnits mer och mindre samhällstillvända historiker och att detta inte är något nytt. Vissa tendenser har emellertid accentuerat skillnaden.

Den s.k. bildade allmänheten finns inte längre i den form den en gång fanns. Det är svårt att veta hur många av Svenska litteratursällskapets 2–3 000 medlemmar som fann de överlånga franska citat som Carl von Bonsdorff fyllde sina böcker med i början av seklet njutbara eller förståeliga. Författaren och utgivaren utgick från att läsaren kunde franska. En breddning av läsekretsen – om en sådan verkligen har ägt rum – är välkommen, men en annorlunda publik ställer också andra krav.

Vi har, också inom kultursektorn, fått en allmän snuttifiering där det i allmänhet inte finns plats för dryftande eller argumentering. Det betraktas som olämpligt att säga att en del frågor faktiskt är komplicerade.

Vi har också fått en tendens till aktualisering: allt sker i realtid, det skall vara instant history, historikern bör vara på plats i jämbredd med reportern, på sin höjd steget efter. Vanligen kräver ordentliga svar åtminstone eftertanke, ibland forskning, men eftersom forskning tar tid betraktas resultaten lätt som passé då de framläggs.

Med aktualitetsinriktningen följer en modeinriktning. Som ett uttryck för detta kan man nämna historia om Tredje världen. När man i Finland slutligen hade byggt upp en viss expertis var det inte längre intressant för medierna, trots att u-länderna och deras problem finns kvar, sannolikt svårare än tidigare. Ett annat exempel är ropen på finlands-svensk historia för ett antal år sedan. Gösta Ågren hann smida så länge järnet var varmt – med *Vår historia*, som inte hör till hans bättre verk. När ny forskning publicerades var medierna intresserade av annat.

Mediernas teknik har blivit en tvångströja; t.ex. TV arbetar med en så tung apparat att den får bestämma programmets innehåll; allt offras för bildens krav. Det som inte passar in i den skåliga stela massmediala formen eller finns på bild existerar inte. Det avgörande är ibland att "en expert" finns i studion vid en reserverad tidpunkt för att utföra den ritual som anses höra till koreografin för en viss typ av program (x antal sekunder talande experthuvud i närbild) – vad ifrågavarande säger spelar inte någon större roll och har ibland ringa anknytning till resten av programmet som är uppbyggt kring det visuella.

Medierna päglas av en dyrkan av spontanitet. Det är helt i sin ordning om man vill göra gatugallupar med frågor som "Tycker ni om ärtsoppa" och "Vill ni ha x som president", men rent idiotiskt om man diskuterar komplicerade frågor. Spontanitet kan åstadkommas om intervjuaren har kunskaper och förmåga att föra ett samtal med uppföljningsfrågor. Vidare har just intervjuformen blivit dominerande – finns det faktiskt inga andra diskurser än dialogens – som dessutom sällan är en verklig dialog? Det är svårt att tänka sig att radiopubliken – eller tidningsläsarna för den delen – inte skulle kunna ta del av en längre sammanhållen framställning. Vart tog radioföredraget och understreckaren vägen?

Ett annat uttryck för samma sak är att kulturredaktörerna numera uppträder mycket mera i spalterna själva än tidigare. Det de skriver om är ofta ren pseudoinformationen, referat av den ena "pressinfon" efter den andra. Spalterna fylls med triviala aktualiteter som mycket snabbt förlorar sin aktualitet, i den mån de överhuvudtaget haft någon. Kultur definieras också allt oftare i medierna som enbart konst och s.k. skönlitteratur. Fack- och samhällslitteratur har definierats bort på ett sätt som inte blir mindre inskränkt för att en del av konsten är t.ex. rockmusik. Likaså dominerar egna reportage och en överexploatering av vissa "kändisar" som slits ut eftersom läsarna snabbt lär sig förutse vad de kommer att säga.

Professionalisering

Det ovanstående är fullt av klagomål över andra – är då allt historieforskarna gör bra och är det otacksamma läsare, sensationslystna journalister, egotrippande redaktörer och andra som inte förstår hur bra och nödvändiga historikerna egentligen är?

Det är klart att historieforskarna får ta på sig sin del av skulden för den klyfta som finns. Historikerna skriver ofta illa och lyckas bara på det sättet förstöra många utmärkta ämnen. Många föredrar sin studerkammare och att skriva för varandra. Alltför många historiker är i grunden ointresserade av människor och enligt mitt sätt att se handlar historien slutligen om människor, inte om politiska linjer, idéer eller tabeller. Strukturer utan människor är precis lika ointressanta som människor utan strukturer är obegripliga. Historikerskrået innehåller kanske också alltför många personer som sökt sig till det för att de vantrivs i sin samtid; ändå är historia som bara finns till för sig själv, utan anknytning till samtiden, förutom en omöjlighet, också ett farligt självbedrägeri. Som Sven-Eric Liedman konstaterade nyligen är den historiker som anser att historien bara handlar om det förflutna i själva verket historielös.

Den åtskillnad eller klyfta jag ovan partiskt beskrivit från en sida är sannolikt ett resultat av en förändrad situation. Jag tror inte att vår tid är ytligare än tidigare tider, möjligen att dess ytlighet har en speciell massmedialt snuttifierad form. Sverker Sörlin har träffande konstaterat: "Det finns ett akademiskt kretslopp som sluter sig alltmer. Det finns ett massmedialt kretslopp, där ytligheten och upprepningen breder ut sig. Det olyckliga sker att kretsloppen glider isär."

Vi har på samma gång fått en breddning av publiken och en specialisering av kunskapen. Dessutom har det skett en professionalisering som kunde sammanfattas i termerna journalistutbildning och forskarkarriär. Som Bernard Shaw noterade är alla yrken sammansvärjningar mot lek-männen. Den olyckliga följden är att vi får journalister som i värsta fall inte kan annat än journalistiskt hantverk och alltså saknar egen erfarenhet av hur ny kunskap skapas och på vilken bas kunskap på olika områden egentligen vilar. Å andra sidan har vi fått forskare som aldrig gjort annat än forskat och har en lindrigt sagt förvriden uppfattning om sin egen betydelse och om vad resten av världen sysslar med.

Skolan utgör en ytterst viktig förmedlingskanal som jag inte går in på i detta sammanhang. Dock kan man säga att det allmänna resonemanget om professionaliseringen stämmer in också här. Tidigare var det vanligt att skollärare forskade och en inte obetydlig del av forskarkåren rekryterades ur lärarskåret. I många äldre universitetslärares karriärer fanns en ibland t.o.m. ganska lång tid som gymnasielärare. Idag är detta ovanligt.

Utmaningar

Det är oroväckande att denna uppdelning skett, eftersom det efter en tid av ahistoriskhet eller åtminstone historiskt ointresse nu finns ett starkt ökande intresse. Det kan vara att skäl stanna upp för hurudant intresse.

På kulturens och historiens område finns en betoningen av historien i form av något urgammalt som bestämmer hur det skall gå. Kriget i Persiska viken sågs explicit eller implicit som upprepning av korstågen. Det var ett sätt att göra skeendet till en av historien betingad nödvändighet. Varför är en del av *Suomalaisuuden Liittos* nyfennomaner så intresserade av att den svenska invandringen till Finland placeras så sent som möjligt? Det är den gamla tanken om att dom som var först har ett samband med landet på ett sätt som andra inte har. Som tankestruktur är detta jämförbart med den diskussion som förts i Sydafrika om vem som kom först, de svarta eller de vita. Trots sin skenbara historiskhet, är tänkesättet ohistoriskt. Historien är inte en fråga om att mäta längdhopp, utan har mer att göra med människovärde.

Samma synsätt kommer fram i flyktingdebatterna. Det är på något sätt historiskt givet att människor skall stanna där de är. Ändå är historien full av politiska och levnadsstandardsflyktingar. USA och Sibirien är befolkade av sådana. I den diskussion om begreppet Mellaneuropa som startade med Milan Kunderas essä kom man mycket snabbt från en diskussion av begreppet Centraleuropa till en diskussion av om Ryssland hörde till Europa – och de flesta besvarade med historiska argument frågan nekande. Alla ville höra till Centraleuropa och då Ryssland inte hörde till Europa, upphörde Östeuropa att existera.

Man kan också iakta hur upplösningen av det tidigare Östblocket har lett till ett ivrigt letande i "historiens soptunnor". Nynationalismen, som ofta ter sig påfallande gammal, kommer att präglade mycket av diskussionen under de kommande åren.

Man kan alltså förutse ett ökat behov av historia och uttryckligen av kritisk historia. Historikerna borde ha lärt sig av den lilltyska skolan, imperie- och kolonialhistorikerna, manifest destiny-historikerna, Lebensraum-historikerna vilken farlig substans de handskas med. Historiens verkliga potential ligger i själva verket inte i att dra upp det slag av långa linjer som legitimerar dagens politik, utan historikernas förmåga att röra sig i tiden, att vända på perspektivet, att visa att historien som sådan inte legitimerar någonting, att det finns många tolkningar, bl.a. motpartens. Historikern bör likaväl visa motbilder och alternativ. Genom att visa på kontraster till nutiden, att kartlägga de oförverkliga alternativen, visa upp förlorarnas perspektiv, kan historien bli emancipatorisk, genom perspektivförskjutningarna slå håll på nuets tyranni.

För ett par decennier sedan var det viktigt att betona traditioner och kontinuiteter mot uppfattningar att social ingenjörskonst kunde åstad-

komma vad som helst, att som motkraft visa på svårföränderligheten. Med nydeterminismen om hörnet, är det dags att betona föränderligheten, alternativen, den fria viljan, också i dess begränsningar. Det är dags att uppträda som upplysningstidens historiker, betona förnuftet och argument i stället för folkkaraktärer och blinda krafter. Kort sagt, om historikern tidigare gjorde en insats genom att tala som Edmund Burke är det idag dags att ta upp Tom Paines roll. För den skull behöver man inte ge avkall på ett av de centrala kraven inom professionen, att förstå olika och även motstridiga hållningar.

Resonemanget kan förefalla irrelevant i vårt land där vi på senare tid haft konsensus också i historieskrivningen: borta är debatten svenskt-finskt och vänsterdebatten från sextiotalet. Vi har få eller inga debatter om stora skiljelinjer och historiska stridsfrågor, mest är de, som i samhället i övrigt, kakdelningsdiskussioner om resursfördelning. I vår nationella historiebild har vi kommit till ett harmoniskt landskap, det finns plats för alla. Klubbekrigarna och Klas Flemming, konstitutionella och undfallenhetsmän, rödgardister och skyddskårister, Ryti och Paasikivi är alla lika nödvändiga stämmor i den fuga som kulminerar i den bästa av världar: Finland 1990.

Med den kris vi uppelver i den ekonomiska sfären kommer konsensus knappast att förbli normaltillstånd och är det inte på andra håll. Som det ser ut idag kommer det att krävas ett ganska långt tidsperspektiv innan man i de tidigare östblocksstaterna kommer att betrakta de kommunistiska insatserna som ett nödvändigt och välgörande inslag i nationens utveckling.

Vad bör göras?

Historieforskarens första plikt är att skapa ny kunskap och göra den räntabel, därav fotnoten, monografin och den vetenskapliga tidskriften, vilka inte bara gör den nya kunskapen kontrollerbar utan genom sin redovisning och fackdebatt ger möjlighet att gå vidare.

Man har diskuterat om historisk kunskap är kumulativ, alltså om utökat vetande består av ny kunskap i form av nya fakta eller om det egentligen är fråga om ett ständigt nytolkande, att historien alltså är vad man kunde kalla paradigmatiskt, att nytt vetande bara kan nås genom nya insikter och sätt att granska det förflutna. Enligt min mening är det fråga om ett både-och. Den kumulativa, faktasamlade delen är viktig, men det är en ganska futill sysselsättning utan ständigt reflekterande över både vad man egentligen sysslar med och omtolkning av skeendena.

Forskningens uppgift är heller inte enbart att kartlägga vita fläckar, utan i frågor som de som i Finlands historia symboliseras av årtalen

1809, 1917, 1939 blir forskningen aldrig färdig. Ett reflekterande över nationens ödesfrågor måste ständigt stå på dagordningen.

I prioriteringen av forskningsämnen och -inriktningar är en argumentering som utgår från en ofta odefinierad "samhällsrelevans" eller "aktualitet" tvivelaktig eller rent av farlig. Som kriterium för forskningsprioritering är det tvivelaktigt redan för att få forskare som skapar ny kunskap hinner hänga med opinionens svängningar – och vem vill ha gårdagens tidning? Det kan också leda till en bortrationalisering av hela forskningsgrenar, vilket höll på att drabba medeltidsforskningen i Finland. Man kan argumentera för att helt oberoende av aktualiteter bör det i Finland ständigt finnas en vital forskning om t.ex. kolonisations- och migrationsförlopp, den svenska stormakten, det ryska rikets sammansättning, nationalitetsfrågor och första världskrigets slutskede och efterspel – helt enkelt på grund av den betydelse dessa frågor har för vår historia.

I övrigt är det viktigt att valet av ämnen och metoder är så mångsidigt som möjligt, helt enkelt för att ingen kan förutse behovet av ny kunskap. Om ett personligt exempel tillåts, inledde jag för ett antal år sedan forskning kring upplösningen (likvideringen) av kejsardömena efter första världskriget, ett tema som en del kolleger och andra betraktade som tryggt irrelevant och akademiskt. När jag för ett år sedan i Kaugas föreläste om saken och bl.a. redogjorde för hur arvtagarstaterna delade upp det österrikisk-ungerska järnvägsnätet hade de närvarande baltiska historikerna inga svårigheter att inse att frågan kunde ha en viss "relevans".

Givetvis bör historieforskarna följa med sin tid och låta den, också medvetet, påverka deras val av metoder och ämnen; detta bör dock inte ske på smala "journalistiska" kriterier, utan på ett djupare plan. Idag finns det två områden där jag tror att det alldeles speciellt är möjligt att finna en publik, få respons och säga något väsentligt. Ett är den moderna socialhistorien, som på ett fascinerande sätt gett inblickar i individens öden i ett strukturellt perspektiv. Oberoende av om det varit från om "history from the bottom up", mentalitetshistoria eller "den vanliga människans historia" har denna mångskiftande forskningsinriktning öppnat helt nya forskningsfält (privatliv, sexualitet, könshistoria, brottslighet m.m) som också visat sig tala direkt till en bred läsekrets.

Ett annat är det komparativa greppet. Härmed avser jag både systematiska jämförelser och framställningsteknik. De systematiska jämförelserna har redan tillfört historieforskningen en mängd viktiga insikter, både metodiskt och faktiskt. Jämförelserna ger perspektiv på nationell historia och nya insikter. Det hävdas ofta att historien sysslar med det unika, men det är bara genom jämförelser man kan konstatera vad som faktiskt är unikt. Komparationer är svåra för att de kräver enheter som är jämförbara, men också tillräckligt olika för att vara intressanta. Jäm-

förelser av nationella historier, särskilda händelser, utvecklingsprocesser m.m. kan vara oerhört givande, inte bara för forskarna utan för en större publik. De motverkar automatisk nationell insnåvdhet och kan samtidigt bidra till att göra avlägsna kulturer lättare att greppa och begripa.

Man bör inte heller fränse från de djärva parallellerna över tid och rum. När Christopher Hill förliknade dissidenterna i Östeuropa med de olagliga religiösa församlingar som uppstod i södra England 1640–1641 hävdade han inte något samband, men parallellen är slående för att den visar på en likhet i situationen, den osäkerhet, de flytande gränser och den radikaliserings som följer på stora omvälvningar och en etablerad auktoritets söndervittring och sammanbrott. Man kunde också peka på hur diskussionen om Spaniens nedgång på 1600-talet dykt upp i diskussionen om Storbritannien på 1950- och 1960-talen. Här är det kanske inte fråga om metod utan om fantasi, associationsförmåga och bred beläsenhet, förmåga att relektera över det som sker i det som synes ske, egenskaper som sällan finns hos specialisten.

Slutsatsen måste bli att forskarna bör vara forskare; d.v.s. specialister på områden som inte behöver väljas enligt dagsaktuella relevanskriterier. Oberoende av ämnesval och specialisering ligger det i själva historieämnets natur att historikern bör vara både specialist och generalist, specialist för att föröka vårt kapital av vetande, generalist för att kunna reflektera över detta vetandes betydelse. Det behövs både djupborring och överblick samt en beredskap att på båda fronterna delta i samhällsdebatten. Man kan kanske också minnas Henrik Tikkanens aforism att bara stora experter kan ha grundligt fel.

Till medierna

Goda historieforskare är en nödvändighet, men i dagens mediavärld krävs det dessutom att en del av också blir historieförmedlare, d.v.s. kommunicerar direkt med den stora publiken. Implicit innebär detta en plädering för popularisering. Personligen har jag mycket svårt att överhuvudtaget acceptera begreppet popularisering inom historia – en humanist bör skriva så att det inte behövs några förmedlande led.

På många områden har specialiseringen dock gått så långt att en popularisering blivit nödvändig: på vissa områden, som t.ex. ekonomisk historia och demografi, är metoderna så tekniska att de inte utan förmedling öppnar sig för icke-specialisten. Det är inget argument mot dessa forskningsgrenar, men väl ett argument för en aktiv förmedling. Viktigare är dock kanske frågan om historikerna har råd att bortse från den potentiella masspublik som finns t.ex. framför TV-rutorna. Serien "The Civil War", ett program huvudsakligen bestående av samtida stillbilder och musik, autentiska miljöer och talande historiker, sågs av 40 miljoner amerikaner, något fler än Förenta Staternas folkmängd 1865.

Televisionen är dock ett tidskrävande och svårt medium som måste läras som vilken annan framställningskonst som helst. En rimlig mängd historiker borde lära sig denna och andra sätt att kommunicera med en masspublik. Att själv popularisera ger säkert bättre resultat än att överlåta detta åt professionella förmedlare.

Historikerna har ju trots allt och oberoende av mediaklimat tillfredsställelsen att efterfrågan på den, låt vara tvivelaktiga, tryggheten från de drivankaren de kastar i tidens hav är ändlös, eller för att uttrycka det med Lorenz von Numers ord:

Varje generation, varje samhällsgrupp eller nation har behov av att arrangera, färglägga, omtolka det förflutna för sin självkänslas och sin intellektuella bekvämlighets skull. Vilket som bekant innebär att det merkantilt motiverade borgerskapets "bakåtbilder" måste göras om, liksom marxismens, adelsmytens, bonderomantikens, arbetarörelsens, för att nu inte tala om välfärdsstatens terapeutiska bludder. Vi utvecklingsstörda primater söker alla självberättigande och hemkänsla i tillvaron, denna vår korta och ångestfyllda organiska förnimmelseprocess.